

חב"ד בסבך הפוליטיקה הצארית

מאת דניאל רייזר

איליה לוריא, מלחמות ליובאוויץ': חסידות חב"ד ברוסיה הצארית,
מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ח, 380 עמ'

פעמים שכוח בעל השפעה ניכרת על החברה יוצא, באופן פרדוקסלי, דווקא מקבוצה בדלנית, בעלת תודעה עצמית של ייחודיות ואחוות חברים פנימית. קבוצה סגורה זו משמשת בסופו של דבר דוגמה ומודל לחיקוי. עיקרון מרתק זה עובר כחוט השני בכל פרקי ספרו של איליה לוריא, 'מלחמות ליובאוויץ': חסידות חב"ד ברוסיה הצארית', ומשמש הסבר לשאלה כיצד תנועה דתית בדלנית ושמרנית הפכה שחקן חשוב בזירה הציבורית באימפריה הרוסית ואף מחוצה לה. בגב הספר נאמר שהוא דן בימי כהונתם של שלושה אדמו"רי חב"ד, ר' מנחם מנדל (הצמח צדק, 1798–1866), ר' שמואל (1834–1882) ור' שלום דב בער (רש"ב, 1860–1920) לבית שניאורסון, סב בן ונכד. אף על פי כן, אין ספק כי הברית התיכון של הספר הוא פעילותה הציבורית והפוליטית של חצר חב"ד בליובאוויץ' בתקופתו של רש"ב, בעיקר בין השנים 1894–1917, ואילו אביו וסבו נספחים לו ומובאים כמבוא וכרקע לפעולותיו.¹ ספרו של לוריא חושף את השקפותיו החברתיות והפוליטיות של רש"ב ומשחזר, באופן מדויק ומרשים, את דרכי מימושו במאבק על דמותה של החברה היהודית ברוסיה במפנה המאה העשרים. עם זאת, לוריא אינו מתמקד רק בחסידות ליובאוויץ' במובן המצומצם, אלא בוחן אותה מפרספקטיבה יותר מעמיקה ורחבה, ומשווה אותה לדרכי התמודדות שונות של החברה המסורתית עם אתגרי המודרנה בתקופת משבר. הספר מציב את פעילותה של ליובאוויץ' אל מול תנועות אורתודוקסיות אחרות, דוגמת המנהיגות הרבנית בליטא ואף בגרמניה, ועומד על ייחודה של ליובאוויץ' ביצירת האולטרה-אורתודוקסיה. הספר פותח בשרטוט קווים לדמותה של חצר ליובאוויץ' למן שנת 1813, כאשר ר' דב בר (1773–1827), בנו של ר' שניאור זלמן מלאדי מייסד חסידות חב"ד (רש"ז; נפטר 1812), החליט להתיישב בה, ועד מותו של הצדיק השלישי לבית חב"ד, ר' מנחם מנדל 'הצמח צדק', בשנת 1866. בתקופה זו פיתחה חסידות חב"ד מנגנונים כלכליים ומוסדות חברתיים שענו על צורכי החצר החסידית, שגדלה והתפשטה באופן שלא היה לו תקדים בחסידויות אחרות. מותו של ה'צמח צדק' הביא לסכסוך חריף בין בניו על ירושת ההנהגה של חסידות חב"ד. עוד בשנת 1866

1 על ה'צמח צדק' ובניו ניתן לקרוא ביתר הרחבה בספרו הראשון של איליה לוריא, עדה ומדינה: חסידות חב"ד באימפריה הרוסית תקפ"ח–תרמ"ג, ירושלים תשס"ו.

פיצלה מחלוקת זו את חב"ד למספר חצרות עצמאיות: קופוט, ליאדי, ניוז'ין, ליובאוויץ' ולאחר מכן גם רצ"צה (1880) ובוברויסק (1900).

החצר בליובאוויץ' נותרה תחת הנהגתו של הבן הצעיר ר' שמואל, ובזמן שהנהיג את החצר (1866–1882) ירד מעמדה של ליובאוויץ', הואיל והיא נאלצה להתחרות עם אחיותיה על מרכזיותה של החצר המקומית. ר' שמואל לא עסק בפעילות ציבורית ענפה ותקופתו מאופיינת על פי לוריא בקיפאון במישור החברתי והפוליטי (ראו גם בהמשך הספר, עמ' 186–192). לאחר מותו של ר' שמואל החריף המצב משום שבניו ויתרו על הנהגת החצר המתפוררת. ואולם המגמה השתנתה כאשר בנו האמצעי שלום דב בער (רש"ב) לקח לידי את מושכות הנהגה בשנת 1894. אם חב"ד מזוהה כיום עם ליובאוויץ' עד כדי כך שחסידי חב"ד רבים אינם מכירים כלל את הפיצול שהיה בחסידות ואת פלגיה השונים של חסידות חב"ד שהתחרו בליובאוויץ' – יש לזקוף זאת לזכותו של רש"ב. מכאן מתחיל לוריא את תיאור פעולותיו הנמרצות של רש"ב, שהביאו בראשיתן לתקומת החצר בליובאוויץ' ולאחר מכן הפכו את ליובאוויץ' לחצר בעלת השפעה על העולם היהודי ברחבי האימפריה הרוסית.²

הפרק השני עוסק בישיבת 'תומכי תמימים' ובתלמידיה. ר' שלום דב בער אימץ דפוסי פעולה מודרניים והקים מוסד חינוכי חסר תקדים בחסידות – ישיבת 'תומכי תמימים', חרף ביקורת נוקבת מצד פלגים אחרים של חב"ד (בייחוד קופוט). רש"ב 'המציא' תפקידים חדשים שלא היו קיימים עד אז בישיבה המסורתית, דוגמת 'משפיעים' רוחניים, שלימדו את דברי התורות של הצדיק והדריכו את התלמידים בעבודת ה' על פי הדרך החסידית-החב"דית. כמו כן נבקע פיקוח הדוק על כל תלמיד ותלמיד, הדרכה אישית וקביעת עיתים ללימוד יומי מודרך של חסידות. עוד נופך שהוסיף רש"ב לישיבה הוא ה'התוועדות' – מפגש לא פורמלי שבו שותים יי"ש, מספרים סיפורי צדיקים ואומרים תורות קצרות באווירה של שיחת רעים. אמנם ההתוועדות היו קיימות עוד לפני ייסוד הישיבה, אך רש"ב מיסדן והפכן לאחד מעמודי התווך של הישיבה. כמו כן, הישיבה מיסדה וקבעה את מנהגי 'חג הגאולה', הוא יי"ט כסלו, וביום זה התקיימה עלייה לרגל של החסידים אל החצר.

תלמידים מפלגים אחרים של חב"ד נהרו לישיבה ובכך התחזק מעמדה של ליובאוויץ'. למעשה, רש"ב השתמש בישיבה כמנוף לחידוש החברה החב"דית כדי ללכד אותה תחת הנהגתו. ההווי הייחודי של הישיבה שטיפח צוות המורים והמשגיחים הצליח ליצור בקרב ה'תמימים' חוויה של קבוצה נבחרת ונפרדת, חדורת מוטיבציה לעמוד בפרץ מול המודרנה ולהשפיע על עתיד העם היהודי. כפי שצוין לעיל, לוריא מיטיב להצביע על התובנה שאלוהים בלגניטי ושמרנית עשויה להשפיע על החברה שמחוצה לה, והוא נעזר לשם כך במשנתו של הסוציולוג האמריקני פיטר ברגר (עמ' 110). לוריא עומד על פרדוקס נוסף: אימוץ כלי פעולה מודרניים כדי לשלול באופן מוחלט כל שילוב בין המסורת למודרנה, ומראה כיצד הלך רש"ב על חבל דק בשימוש בכלים

2 ללא תקומה זו לא ניתן להבין את חסידות חב"ד תחת הנהגתו של ר' יוסף יצחק (הריי"ץ) ולאחר מכן תחת רבי מנחם מנדל שניאורסון, שאף על פי שפעל בניו יורק כונה 'הרבי מליובאוויץ'!' כולי תקווה שלוריא יעסוק גם בתקופה זו וכך ישלם טרילוגיה היסטורית מובחרת על חסידות חב"ד. על ר' מנחם מנדל ראו למשל: מנחם פרידמן ושמאל היילמן, הרבי מלובביץ': בחייו ובחיים שאחרי חייו, תרגם מאנגלית עמוס כרמל, ירושלים תשע"א.

המודרניים. דומני כי ניתן היה להעשיר פרק זה בדיון על השינוי באפיון הצדיק ממנהיג של חצר חסידית לראש ישיבה, תופעה שהחלה בשנות השמונים של המאה התשע עשרה, בעקבות הקמת הישיבות החסידיות, והתעצמה עם הקמת ישיבת 'תומכי תמימים'.

הפרק השלישי דן בחצר ליובאוויץ' וביישוב בארץ ישראל למן תקופת ר' שניאור זלמן מלאדי, שהיה אחראי על איסוף כספי ארץ ישראל ועל ארגון התמיכה ביישוב החסידי בארץ, ועד לימי רש"ב, שדאג להקמת ישיבת 'תורת אמת' בעיר חברון. בשנת 1823 ציווה ר' דב בר, בנו של רש"ז מלאדי, על חסידיו בארץ לעזוב את עריהם, לעבור לחברון ולהקים בה את הקהילה האשכנזית המאורגנת הראשונה. המעבר של חסידי חב"ד בארץ ישראל לחברון לוט בערפל, ולוריא מציע שחזור חדש של השתלשלות הדברים (עמ' 132–134). לאחר מותו של ה'צמח צדק' והתפצלות חב"ד למספר פלגים טיפלו חצרות קופוסט וליאדי בענייני ארץ ישראל, והמרכז האדמיניסטרטיבי שלהם בארץ ישראל עבר לירושלים.

בשנת 1902 התחיל רש"ב להתערב בענייני ארץ ישראל ובשנת 1905 הקים בהובלת בנו ר' יוסף יצחק (הריי"ץ, 1880–1950) ועד חדש ועצמאי לענייני חברון, למורת רוחם של ראשי ההנהגה הישנה. רש"ב קצר הצלחה רבה וחברון הפכה למרכז של ליובאוויץ' בארץ ישראל, ואילו חסידי חב"ד בירושלים נשארו תחת חסותן של חצרות מתחרות. רש"ב חזר והדגיש כי היישוב בחברון משמש מעוז אחרון לחברה מסוגרת ושמרנית, שבה ערכי המסורת לא 'הזדהו' מהלך הרוח המודרני המכה באירופה ואף בירושלים. חברון, בדומה לישיבת 'תומכי תמימים', נתפסה בעיניו כאוונגרד של החברה המסורתית ולכן אין בה, לדעתו, מקום לפשרות. בשנת 1910 רכש רש"ב את בית רומנו בחברון והקים בו סניף של ישיבת 'תומכי תמימים' בשם 'תורת אמת'. מטרת הישיבה על פי חזונו של רש"ב הייתה להדוף רוחות מערביות בארץ ישראל ובכך לחזק את היישוב בכללותו. גם בפרק זה חוזר העיקרון של התבדלות ללא פשרות מתוך כוונה להשפיע. יש לציין כי קיים ארכיון בבית חב"ד בחברון בראשותו של ר' דני כהן. מספר פריטים מארכיון זה מוצגים בבית כנסת 'מנוחה-רחל' בשכונת אברהם אבינו בחברון. אפשר שמקורות אלה, שקצתם טרם פורסמו, יוכלו לשמש חוקרים בעתיד.

במרכזו של הפרק הרביעי עומדות פרשות שונות של רפורמות מטעם ממשל הצאר, בעיקר בענייני חינוך, וכן התערבות של המשכילים במערכת החינוך היהודית. לוריא קובע שלפני הנהגתו של רש"ב הייתה חצר ליובאוויץ' בקיפאון-מה ולא נטלה חלק פעיל בהתארגנויות אורתודוקסיות מבית מדרשה של האליטה הרבנית-הלמדנית בליטא בתגובה ל'גזרות' השלטון. במאמר מוסגר יש לציין, כי לוריא עוסק גם בוועידות יהודיות שלא נידונו במחקר עד כה ומצביע על חשיבותן ההיסטורית לטווח הארוך (עמ' 190).

גם בסוגיות אלה הביא רש"ב לתפנית, ובשלהי המאה התשע עשרה השיב את חצר ליובאוויץ' לפעילות פוליטית אינטנסיבית, ככוח עצמאי וכחלוץ לפני המחנה. רש"ב יצא נגד ההנהגה הליטאית, אשר הייתה מוכנה לקבל שינויים מזעריים בתחום ההכשרה של הרבנים והציגה כפשרנית. אפילו את הפשרה שרבנים יחויבו בלימוד של רוסית בהיקף של שנתיים (רמה של בית ספר יסודי) ותו לא, כפי שהיה מקובל במתכונת הרבנות הפולנית, דחה רש"ב. הוא טען בנחרצות, אף שהיה בדעת מיעוט, כי הדרך היחידה למנוע כניסתן של מגמות מודרניות היא

הסתגרות תרבותית מוחלטת. רש"ב משך אליו רבנים ליטאים בעלי השקפות שמרניות ורדיקליות ואף פנה לרבנים בגרמניה ופעל להקמת חזית רבנית מאוחדת.

מאבק בלתי מתפשר זה, שראשיתו בשאלת השכלתם של הרבנים והמשכו בדרישות לתיקונים במערכת החינוך היהודית, פיתח את החברה האולטרה-אורתודוקסית ברוסיה וביסס את מעמדו של רש"ב כאחד מראשיה. מטרתו של רש"ב בהקמת חזית זו הייתה גם לצאת בגלוי נגד הציונות. בנקודה זו לוריא מחדש, בניגוד למקובל במחקר, כי מאבקו החריף והעיקש של רש"ב נגד הציונות לא היה מאבק בעל אופי נקודתי, נגד תופעה מסוימת (עמ' 259–271 והערה 306). רש"ב ראה בציונות, בדיוק כפי שראה בהשכלה ובחילון, סיכון להמשך קיומה של חברה מסורתית. כל נטייה לאימוץ רעיונות וערכים מודרניים הייתה פסולה בעיניו. אמת, רש"ב העצים את אתוס ההסתגרות והבדלנות של החברה המסורתית באופן חסר תקדים. עם זאת, לוריא מראה כי גם במקרה זה לא היה רש"ב מעוניין בהסתגרות לשם 'אני את נפשי הצלתי' גרידא, אלא בבדלנות ובשמרנות שישמשו מקור השראה לחברה היהודית כולה ויספקו לה מנהיגות דתית סמכותית. כך סבר בנוגע לשיבת 'תומכי תמימים', כך בנוגע ליישוב בארץ ישראל וכך בנוגע למאבקי הפוליטיים בהשכלה ובכל מגמת שינוי.

לוריא חותם את הספר בתיאור פעולותיו הציבוריות של רש"ב בתקופת המהפכה הרוסית הראשונה והראקציה שבאה אחריה. רש"ב ניסה להשפיע על מנגנוני השלטון וחשף בפומבי את עמדתו התקיפה, המתנגדת לכל שינוי בחיי החברה היהודית המסורתית. לוריא מצביע על העובדה המפתיעה, שגישתו השמרנית והבדלנית של רש"ב התאימה להלכי הרוח של פקידי הממשל ושל צמרת השלטון, כי הם חששו מהרחבת ההשכלה וראו בה גורם מתסיס שיכול לגרום למהפכנות. רש"ב זיהה הלכי רוח אלה וניצלם למטרותיו. לדוגמה, הוא ביקש לחזק את מעמדם של הרבנים האורתודוקסים בטענה שהם משמשים גורם מרגיע ועומדים כטרזו בפני התפשטותן של רוחות מהפכניות בקרב היהודים. הוא אף הציג את החברה היהודית באופן דיכוטומי: המחנה המסורתי שומר אמונים לשלטון ואילו המשכילים והציונים מעוררים רוחות מהפכניות. גם בפרק זה עומד לוריא על הפרדוקס של הצורך לנקוט דפוסי פעולה מודרניים, כדוגמת עריכת כנסים וועידות ופרסום חוברות לציבור הרחב, המדווחות על הנעשה בוועידות רבניות – כדי לצאת חוצץ נגד כל מה שהוא מודרני.

חמשת פרקי הספר, חוליה על גבי חוליה, משלימים זה את זה לכדי תמונה בהירה ואחידה. סוד כוחה של ליובאוויץ' והשפעתה על המרחב הציבורי נבעו דווקא מן התפיסה השמרנית והמתבדלת. החצר, ישיבת 'תומכי תמימים', המרכז הארץ ישראלי ופעילות חברתית ופוליטית – כל אלה מאופיינים בגישה סקטוריאלית ברורה. מגזר סגור וחסין מפני רוחות חדשות אמור היה לשמש דוגמה לאחרים ולהצמיח מנהיגים לחברה היהודית כולה. דומני כי לא נס ליחו של מאפיין זה אף בתנועת חב"ד של היום, שהיא אחרי ככלות הכול תולדה של חצר ליובאוויץ', ואולי זה סוד הצלחתה.³

3 על חב"ד כיום ראו: בנימין בראון, מדרך לחברה החרדית: אמונות וזרמים, תל אביב וירושלים תשע"ו, עמ' 67–75, 252–257.

ועתה למה שאינו בספר. הספר נוגע ולא נוגע בתורות הפילוסופיות העיוניות של חב"ד. נוגע – בכך שפעמים הוא מזכיר אותן, ולא נוגע – משום שלמעט האזכור אין תוספת הסבר והדברים נשארים עמומים. למשל, בפתיחת הספר כותב המחבר: 'כבר בראשית דרכה הצטיינה חב"ד בין שאר החסידויות בכך שמנהיגה טיפח תורה עיונית מגובשת... בדרשותיו לפני החסידים ובחיבור היסוד שלו, ספר התניא (ראה אור בשנת 1796), הורה רש"י דרך ייחודית של עבודת האל... ועליהן הושתתה הזהות החב"דית המיוחדת גם בדורות הבאים' (עמ' 23). לוריא אינו טורח להסביר ולו בקיצור מהי תורה עיונית זו הוזכה לתשבחות כ'ייחודית' וכ'מיוחדת'.⁴ אף חסר מן הספר דיון בתורותיו העיוניות של רש"י. איני מתכוון למחקר עיוני, שהרי אין זו מטרתו של לוריא, אלא לתשומת לב לצד נוסף באישיותו של רש"י, אשר יש בו כדי להסביר כיצד ליכד את תנועת חב"ד סביבו וחזק את מעמדה של ליובאוויץ' על פני מתחריה משאר החצרות של בני שושלת שניאורסון.

רש"י הצטיין על פני קודמיו ביכולתו לסדר, להנגיש ולהסביר עיונים תאולוגיים עמוקים. בנו ריי"ץ מספר כי 'החסיד מורי הרשב"ץ (=ר') שמואל בצלאל שפטל) נ"ע (=נחום עדן) קרא לאבי "הרמב"ם של החסידות" שכן כל ענין הוא אצל אבי הלכה קבועה ומסודרת עם כל הסברו של הענין, דבר דבר על אופנו'.⁵ לא זו אף זו, רש"י גילה יכולת העמקה במושגים תאולוגיים ובעניינים פילוסופיים כמו תפיסת 'אחדות האל' ו'ביטול היש', וביאר על ידם עניינים מוקשים בתורותיו של רש"י, מייסד חסידות חב"ד.⁶ סוגיות בתאולוגיה ובתורת הנפש החב"דית שהעסיקו את רש"י, כגון אקוסמיזם, פנתאיזם או פנאנתאיזם, ביטול אונטולוגי או ביטול הכרתי – סוגיות אלה עתידות להעסיק מאה שנה לאחר מכן את המחקר האקדמי.⁷ למרבה הפלא והצער המחקר המודרני לא ציין, לא הפנה ולא נעזר כמעט בכלל במאמריו של רש"י.⁸

4 אמנם לוריא מפנה בהערות שם לספרו של אטקס על בעל התניא (ירושלים תשע"ב) ולמאמרו, אך אין דיון, אף לא הפניה, למחקר הרב שנכתב על הגותו של רש"י, בייחוד בידי רחל אליאור, יורם יעקבסון ודב שוורץ (אך עם זאת יש לציין כי לוריא הפנה אליהם במקום אחר. ראו: הנ"ל, 'בין דת לפוליטיקה: ר' שלום בער שניאורסון כמנהיג אורתודוקסי', חב"ד: היסטוריה, הגות ודימוי, בעריכת יונתן מאיר וגדי שגיב, ירושלים תשע"ו, עמ' 201–221).

5 ר' יוסף יצחק שניאורסון, לקוטי דיבורים, תרגם מיידש לעברית א"ח גליצנשטיין, א–ב, ליקוט טז, ברוקלין–כפר חב"ד תש"ן, עמ' 390.

6 שם, עמ' 392–402. וראו: אריאל רוט, כיצד לקרוא את ספרות חב"ד, רמת גן תשע"ז, עמ' 164.

7 ראו: רחל אליאור, חירות על הלוחות: המחשבה החסידית, מקורותיה המיסטיים ויסודותיה הקבליים, תל אביב תש"ס; הנ"ל, תורת אחדות ההפכים: התיאוסופיה המיסטית של חב"ד, ירושלים תשמ"ב; יורם יעקבסון, תורתה של החסידות, תל אביב תשמ"ו; הנ"ל, אמת, אמונה וקדושה: אסופת מאמרים בקבלה ובחסידות, תל אביב תשע"ח, שער שלישי, עמ' 217–421. על מחלוקותיו של יעקבסון עם רבקה ש"ץ-אופנהיימר ורחל אליאור בהבנת מושגי יסוד בהגות חב"ד ראו שם, עמ' 259 הערה 186, 283 הערה 14, ובייחוד עמ' 354–355 והערה 4. מעניין עד מאוד כי מסקנותיו של יעקבסון קרובות ופעמים זהות למסקנותיו של רש"י. לפיכך יעקבסון המנוח זכה (עוד בחייו) להערכה רבה בקרב משפיעים חב"דיים (מתוך שיחה אישית שהייתה לי עם משפיע חב"די לשעבר, ר' גד ונקרט). יש לציין כי טרם נעשה מחקר מקיף המברר את הגותו של רש"י מלאדי על פי פרשנותו של רש"י.

8 יוצא מן הכלל הזה הוא דב שוורץ, אשר החל לאחרונה לעסוק באופן מורחב בהגותם של כל צדיקי

המעייין במאמריו על תפיסת הייחוד, כגון מאמר 'האמנם' (תרמ"ג) או מאמר 'ידעת היום' (תרנ"ז), וכן בקונטרס 'עץ החיים' (תרס"ד), לא יכול שלא להתרשם הן מן העומק הפילוסופי הטמון בהם הן מיכולת ההסברה של רש"ב, הגדושה דוגמאות ומשלים מבריקים. לאור המלצתו של הרבי מליובאוויץ', ר' מנחם מנדל שניאורסון (1902–1994), נהוג כיום בישיבות חב"ד להקדים וללמוד את המאמרים של רש"ב לפני שניגשים ללמוד את ספריו של ר' שניאור זלמן מלאדי, או במקביל להם.⁹ וכך הפכה תורת רש"ב לשער אל תורות חב"ד ראשוניות ובשל כך הוא זכה לתואר 'הרמב"ם של החסידות'. דומני כי פן רוחני זה של רש"ב, שראוי היה להדגישו יותר בספרו של לוריא, משך אליו תלמידים וחסידים רבים.

אין בדברי אלה כדי להמעיט מערכו ומחשיבותו של ספר זה. מחקרו של לוריא, המשתיך לשני תחומי מחקר הווכים לתנופה של ממש בשנים האחרונות, חקר החסידות המאוחרת וחקר החברה המסורתית בעת החדשה,¹⁰ תורם תרומה מכרעת לתחומים אלה, ומעמיד את מחברו בשורה הראשונה של חוקרי החסידות בעת החדשה. לוריא משתמש בחומר ארכיוני רב שהיה סגור במשך שנים בפני החוקרים ומרחיב במידה ניכרת תמונות צרות וחד ממדיות שנוצרו בכתיבה ההיסטוריוסופית החב"דית הפנימית (ראו למשל עמ' 35–36, 182–184). בנוסף לכך, לוריא מראה כי פעמים שיש במסמכים חב"דיים פנימיים, שלא זכו לתשומת לב במחקר, עדויות בעלות ערך רב לתולדות כלל יהודי רוסיה בראשית המאה העשרים, והן יכולות להכריע או להאיר באור חדש סוגיות הנתונות במחלוקת בין החוקרים (למשל בעמ' 287–290). כתיבתו הצנועה והעניינית של לוריא משובחת והספר כתוב באופן מלומד ומרתק. ברגע שהנחת את ידך על ספרו זה של לוריא, קשה לך להניחו מן היד.

חב"ד (לחצר ליובאוויץ') ובהם רש"ב, ולא התמקד רק בדור הראשון והשני, כפי שעשו קודמיו בחקר החסידות. ראו: דב שוורץ, מחשבת חב"ד: מראשית ועד אחרית, רמת גן תשע"א; הנ"ל, דילוג אל האור: מושגי יסוד בהגות חב"ד, אלון שבות תשע"ז. וראו גם את קובלנתו של יהונתן גארב על חוסר המחקר בתורת רש"ב: Jonathan Garb, *Yearnings of the Soul: Psychological Thought in Modern Kabbalah*, Chicago 2015, p. 51. וראו שם, עמ' 159–162, דוגמה לעיון קונספטואלי במשנתו של רש"ב.

9 ראו: ר' מנחם מנדל שניאורסון, אגרות קודש, ניו יורק תש"ן, טו, עמ' רצג; שם, יח, עמ' תקל. מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, שבמסגרתו יצא לאור ספרו זה של לוריא, הוציא רק בשנה האחרונה (תשע"ח) עוד שלושה ספרים העוסקים במחקר החסידות המאוחרת. ראו: אוריאל גלמן, השבילים היוצאים מלובלין: צמיחתה של החסידות בפולין; בנימין בראון, כספניה מיטלטלת: חסידות קרלין בין עליות למשברים; Jonatan Meir and Gadi Sagiv (eds.), *Habad in the Twentieth Century: Spirituality, Politics, Outreach*